

Resimden Yazıya, Yazıdan Sanata

Sevim SELAMET

Yard. Doç.,

Anadolu Üniversitesi

Güzel Sanatlar Fakültesi

Grafik Bölümü, Öğretim Üyesi

Görsel iletişimin de, sanatın da başlangıç noktası olarak tarih öncesine dayanan mağara resimleri gösterilir (Şekil-1). Yazının, yani tarihin başlangıcı ise çok daha sonra ama yine resimle olmuştur. Yazı, başlangıçta doğaya ve düşmanlara karşı koymak için yapılan büyü ve tılsımlardaki simgesel resimlerden oluşmaktaydı. Bu simgesel resimlerin kayıt tutmada ve ticarete kullanılması sistemli yazıların doğuşuna yol açtı ve İ.Ö. 3000 yıllarında ilk sistemli yazılar ortaya çıktı.

"Mezopotamya uygarlığının kurucuları olan Sümerler ilk yazı sistemini geliştiren toplumdur. (...) Çivi yazısının gelişimindeki ilk basamak, piktogramlardır. Piktogramlar, bir kavram ya da sözcüğü temsil eden ve resim özelliği taşıyan simgelerdir. Bunlar, önce tablet haline getirilmiş ıslak kil yüzeyi-

Şekil 1,
Geyik Başları, Lascaux
Mağarası, Fransa

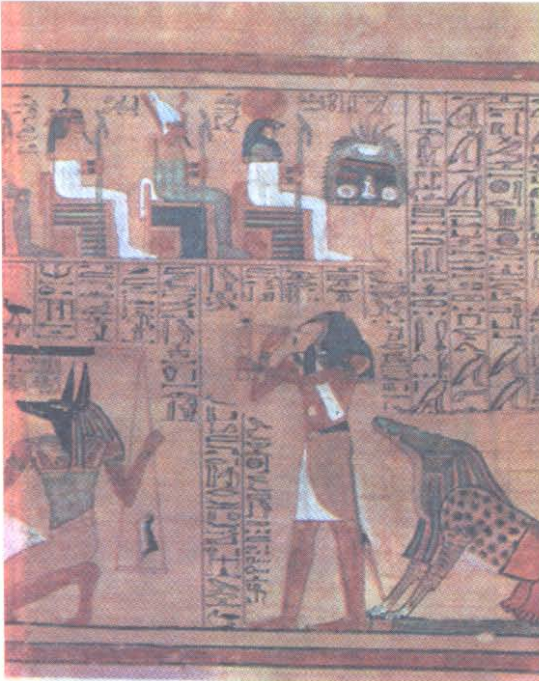

Şekil 2,
Kil Tabletler Üzerine
İşlenmiş Çivi Yazıları

düşünceleri (ideogram) ve sesleri (fonogram) ifade edecek bir düzeye ulaşırlar." (Becer, 1999: 85) (Şekil-2)

Sümer çivi yazısıyla hemen hemen aynı dönemlerde ama farklı bir coğrafyada gelişen Mısır hiyerogliflerinde resim etkisi daha da güçlü idi. Tanrının sözleri anlamına gelen hiyerogliflerin dekoratif bir yapısı vardı. Sümer çivi yazısının aksine hiyeroglifler zaman içerisinde sadeleşmemiş, güçlü resim etkilerini korumuşlardır. Bu yüzden hiyerogliflerin sadece okunmak için değil aynı zamanda abide ve mezarları süslemek için de kullanıldığı düşünülmür (Şekil-3).

Şekil 3,
Yazıcı Anı'nın
"Ölümler Kitabı"ndan
Hiyeroglif örnekleri

Çivi yazısı ve hiyerogliflerden çok daha sonra ortaya çıkan Çin yazısı da, başlangıçta resim şeklindeki işaretlerden oluşuyordu.

"Fırça ile hızlı yazma sonucu işaretler doğal görünüşten uzaklaşmış, ve soyut işaretlere dönüşmüşlerdir. 44000 ayrı işaretten oluşan bu yazı Çin halkı tarafından binlerce yıldır kullanılmaktadır. Görünüş bakımından dünyanın en güzel yazılarından biridir. Her simge hızlı fırça darbeleriyle yazılmış soyut bir resim kompozisyonu gibidir." (Aslier,1983: 2) (Şekil-4)

Piktogram ve ideogramlardan fonogramlara geçiş yani alfabenin keşfi Fenikeliler tarafından gerçekleştirilmiştir. Yunanlılar, Fenikelilerin kullandığı bu sessel işaretleri alıp değiştirerek kendi alfabelerini oluşturmuşlardır. Romalıların kullandığı alfabe de, Yunanlılardan onlara geçmiştir. Bugün kullandığımız Latin

alfabesi ise Romaluların kullandıkları bu alfabaya dayanır.

Yazı ile birlikte tarih başlar ve tarih yazılırken resim her zaman yazıya eşlik eder. Önce kitabeleri sonra el yazmalarını süsleyen resimler, baskının bulunmasından sonra da tipografiye eşlik etmiş; iletişimin birbirinden tamamen farklı bu iki sistemi grafik tasarımın iki temel elemanı olarak bugüne kadar hep yan yana, iç içe gelmiştir. Bunun yanında resimsel işaretlerin sembollere dönüşmesiyle oluşan yazının, yazı olmanın ötesine geçip sanat içinde kendine yer araması da gözlenmiştir tarih boyunca.

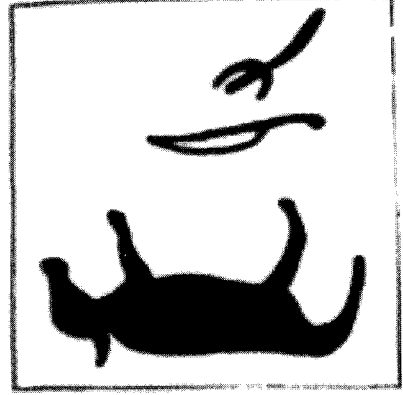
Yazının resim özelliğini tamamen yitirip semantik bir anlam taşımayan işaretlerden oluşan harflerle var edilmesinden sonra, ters yönde bir gelişimle tekrar resme dönüşmesinin, başka bir deyişle yazı ile resim oluşturmanın ilk arayışları ne zaman başlar bilinmez. Ama tarih boyunca, dönemin olanaklarına koşut olarak, önceleri elle, daha sonra teknolojinin olanakları olan tipografik dizgi, daktilo ve bilgisayar kullanılarak yazı ile resimler oluşturulmuştur.

Elle oluşturulan yazı-resimlerin en güzel örnekleri Türk İslam sanatında görülür (Şekil-5).

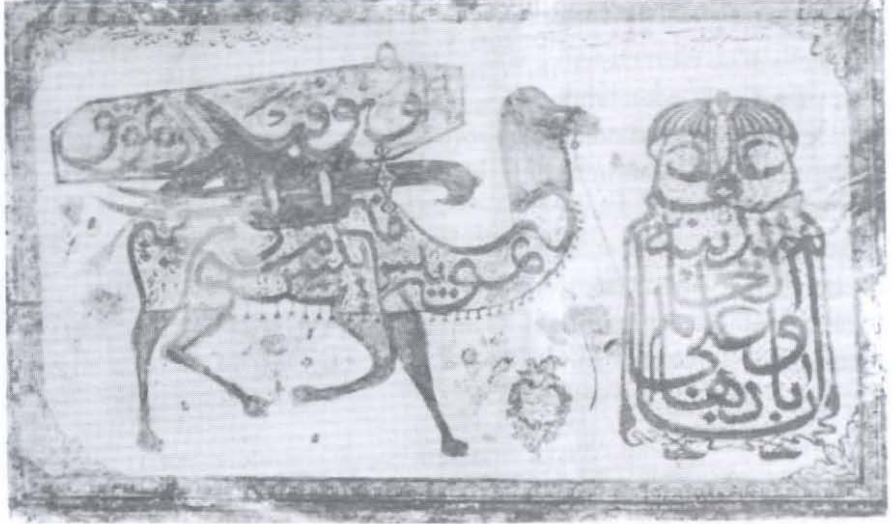
"Yazı-resimlerin yanı sıra Arap alfabesindeki harflerin bir insan yüzü, bir kuş, bir gemi, bir aslan, bir deve vb. motifler halinde kompoze edilmeleri, İslam dünyasında ötedenberi Türklerin yarattığı, çeşitlediği ve geleneğin diğer İslam ülkelerinde de yayılmasını sağladıklarına inanılan bir katkıdır. Bizim kanımızca da Türklerde yazı-resimler, Anadolu İslam dinsel kavrayışının gerçekçi, somut ürünleridirler. Arap harfleri gibi alabildiğine soyut nitelikte olan yazı öğelerini piktogramik bir yönde resimleştirmek, Türklerin İslamiyete kazandırdıkları net ve kesin ikileme de uygun düşmektedir. Kökeni konusunda araştırmalar bulunmayan bu eğilim, bizim kanımızca Türklerin geçmişte piktogramik nitelikler taşıyan Çin yazısıyla tanışmış olmalarından kaynaklanmaktadır." (Tansuğ, 1991: 82)

Eski çağlarda, İslamiyette resim ve heykel put sayıldığından, İslam sanatı yazı-resim yoluyla dolaylı olarak resim sanatına yöneldi. Bu yazı-resim örnekleri özellikle İslam dininin daha serbest bir yorumu olan Alevilik içinde görülür.

Yazı ile resim oluşturmanın İslam sanatında görülen bu örneklerinde; farklı büyüklük, genişlik ve stildeki harf ve yazılar yüzey üzerinde amaca uy-

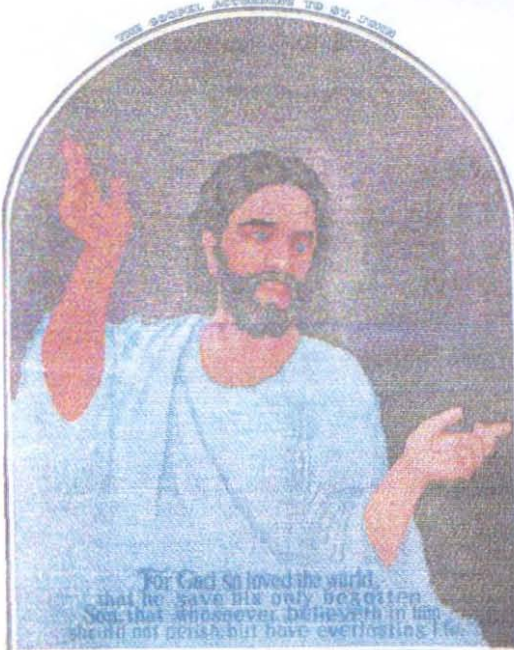

Şekil 5, Türk İslam sanatından yazı-resim örneği, Hz. Ali'nin Devesi

gun olarak, resmi oluşturacak şekilde serbestçe düzenlenmişlerdir. Batı dünyasında "text art" olarak isimlendirilen yazı ile resim oluşturma yönteminde ise kurallar ve sınırlar çok daha belirgin ve katıdır. Text art, adından anlaşılabilirliği gibi yazının, metin özelliğini bozmadan gerçekleştirilen uygulamalardır. "Klavye sanatları" olarak adlandırabileceğimiz bu alan, "typewriter art" olarak bilinen daktilo kullanılarak oluşturulmuş resimleri; tipografik dizgi yoluyla elde edilenleri; bilgisayar ve internetten sonra ortaya çıkmış "computer art" olarak guruplandırılabilen, ASCII art ve ASCII art'tan geliştirilmiş "line-draw art", "html art", ASCII animasyonlar, "ANSI art" ve

Şekil 6,
Elle oluşturulmuş text art,
Gjang Hyuk Lee

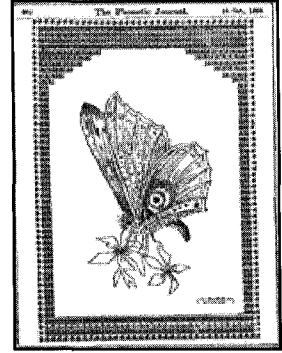

"Extended ASCII" gibi, bir çok farklı teknik yaklaşımı içinde barındırır.

Metnin şekillendirilmesinde, dönemin koşullarına paralel olarak, çeşitli dizgi yöntemleri, daktilo, bilgisayar gibi araçların kullanılmasının yanında elle oluşturulduğu halde text art sayılabilecek uygulamalar da vardır. Kore savaşı sırasında Koreli bir genç tarafından yaratılan İsa'yı betimleyen resim (Şekil-6), elle yapılmış text art çalışmalarına güzel bir örnektir. Bu çok renkli resim, İncil metinleriyle oluşturulmuştur.

İnsanların text art oluşturmada kullandığı araçlardan biri olan Daktilo, 19. yüzyıl sonlarında kullanılmaya başlanmıştır. O dönemde insanlar daktilyoyu sadece yazı yazmak için değil aynı zamanda sanat çalışmaları üretmek için de kullanmışlardır. 1890'lı yıllarda daktilo üreticileri ve

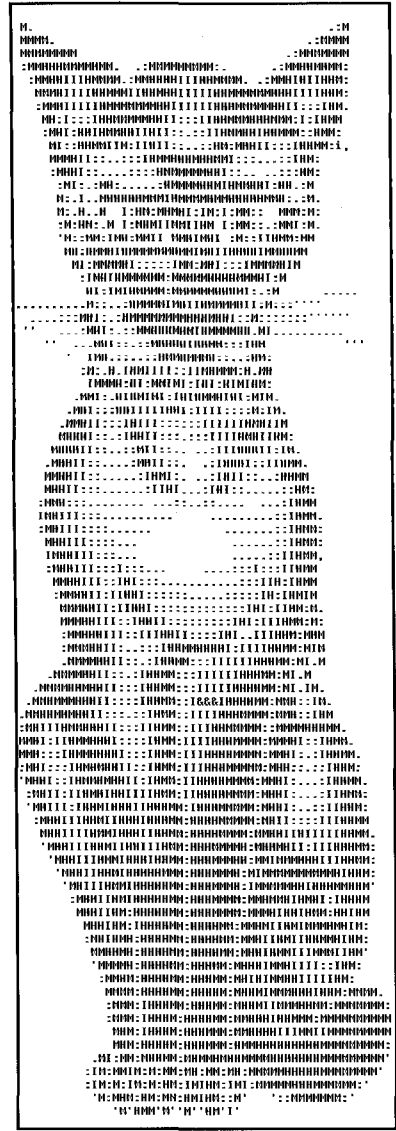
sekreterlik ajansları tarafından daktilo ile hızlı yazma yarışmalarının yanında, daktilo ile oluşturulmuş çizim yarışmaları da düzenlenirdi. Şekil-7'de o dönemlere ait, tamamı daktilo ile oluşturulmuş bir kelebek resmi görülmektedir. Daktilo, yapılan hatanın geri alınması ya da düzeltilmesine olanak vermediğinden, daktilo vuruşları ile çizimler oluşturabilmenin zorluğu ortadadır.

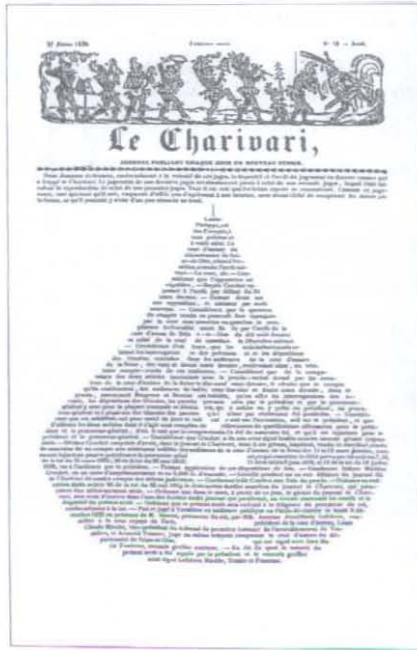

Yine text art içerisinde yer alan, daktiloya göre daha kolay bir yöntem olan ASCII art, bilgisayar ortamında metnin şekillendirilmesidir. ASCII, "American Standard Code for Information Interchange" (Bilgi Alışverişi için Amerikan Standart Kodu) kelimelerinin baş harflerinden oluşan bir kısaltmadır ve bilgisayarların bir diğeriyle iletişimde kullandığı temel kodlama sistemlerinden biridir. ASCII art ise, ASCII karakter seti içerisinde yer alan basılabilir harfler, rakamlar, noktalama işaretleri ve bazı sembolleri kullanarak, klavye vuruşlarıyla yaratılan resim ve grafikleri tanımlamak için kullanılır (Şekil-8). Bilgisayarla birlikte varolmasına karşın, ASCII artın gerçek başlangıcının internetle beraber olduğu düşünülür. Başlangıçta internet sadece textten ibaretti. ASCII art, bu sadece textten oluşan ortamda, grafikler, diyagramlar yaratmak, sıkıcı ve tekdüze metin bloklarını canlandırmak, sayfalara canlılık kazandırmak için kullanıldı. Başlangıçta zorunluluktan doğan ve sanal ortamda hayat bulan, orada büyüyüp gelişen, kendi terminolojisini oluşturan, haber grupları, bilgi servisleri, web siteleri üzerindeki arşiv ve koleksiyonlarla popüler olan ve artık zorunluluk olmasa da hala varlığını sürdüren bu sanatın tekrar gerçek dünyaya dönen yansımalarını, cep telefonu mesajları, afişler, tişörtler ve kutlama kartlarında görmek mümkündür. ASCII art ve türevleri, sanat, mizah, eğlence ve iletişim boyutlarıyla resim yazının son şekli olarak bundan sonra da varlığını sürdürmeye devam edecek gibi görünmektedir.

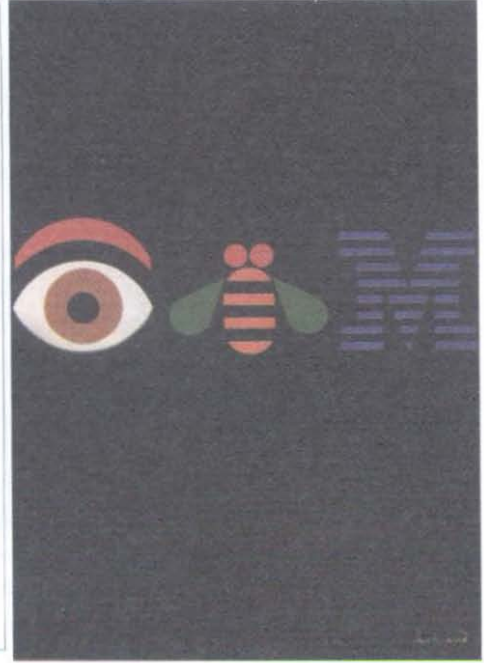
İnsanların metni biçimlendirmek için kullandığı yöntemlerden bir diğeri de tipografik dizgidir.

"Metnin bir işaret ya da ikon haline gelen bir şeklin içine dizilmesi yüzyıllardır dizgici ve tasarımcıları büyülemiştir. Fransız gazetesi Le Charivari'nin 27 Şubat 1834 tarihli kapağı, Kral Louis Philippe'nin armut biçimli kafasını, bu meyvanın abartılmış şekli içinde betimleyerek onu gülünç duruma sokmuştur. Anlamın diğeri yönü de etkilidir; çünkü, armut kelimesi için Fransızca terim olan 'la paire' aynı zamanda budala ya da mankafa anlamına gelen argo bir sözcük olarak kullanı-

Şekil 9,
Fransız gazetesi
Le Charivari'nin
27 Şubat 1834 tarihli
kapağı

ır." (Meggs, 1989: 55) (Şekil-9)

Bunun gibi daha eskiye tarihlenen örnekler bulunmasına karşın tipografideki resim etkisi, text artın dışındaki yaklaşımlarla, yirminci yüzyıl başlarında kendini gösteren Fütürizm hareketiyle ortaya çıkar. "Fütürizmle birlikte 'serbest tipografi' ve 'özgürlüğüne kavuşan sözcükler' adları altında basılı sayfada yeni ve resimsel nitelikli tipografik bir tasarım doğmuştu" (Bektaş, 1992: 44). Tipografik dizgi yoluyla metni şekillendirmenin zorluğuna rağmen, bu dönemde alışılmışın aksine, harfler ve yazıları taban çizgisinden kopararak oluşturulan grafik düzenlemeler içerisinde yazı-resim örnekleri de vardır. "Fransız şair Guillaume Apollinaire 1918'de yayınladığı 'Calligrammes' adlı şiir kitabında harfleri, görsel tasarım aracı, figür veya piktograf biçiminde kullanarak şiirle resmi birleştirmenin olanaklarını denemiştir" (Bektaş, 1992: 45).

Şekil 11,
Tipografi çıkışı esim,
Melike Taşcıoğlu

15. yüzyılda, baskının bulunuşundan itibaren, basılı her materyalde, tipografi dominant elemandı. Görüntüler sadece tipografi ile söylenenleri illüstre ediyordu. 20. yüzyılla birlikte bu alışıldık uygulama tersine çalışmaya başladı. Görüntü ve tipografinin aynı şeyi söylemesi görsel-sözel bir fazlalık olarak kabul edildi. Bunun yerine tipografi ile görüntü birlikteliğinin bir sinerji oluşturduğu, birbirlerini destekleyip güçlendirdiği tasarımlar tercih edildi.

15. yüzyılın ortasında Johannes Gutenberg'in keşfettiği baskı sistemi, insanlık adına, artık kitapların daha kolay basılıp çoğaltılabileceği gerçeğinden çok daha öte bir öneme sahipti. Marshall Mc Luhan 1962 yılında yayınlanan "The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man" (Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu) adlı kitabında, fonetik alfabe gibi, matbaanın da insanların zihinsel bakış açısı ve ifade biçimlerini değiştirdiğini, bunun da hemen her alanda toplum üzerinde yansımaları olduğundan bahsediyor. McLuhan'a göre, böyle büyük buluşlar hem insanı hem başka teknolojileri yeniden yapılandırıyor:

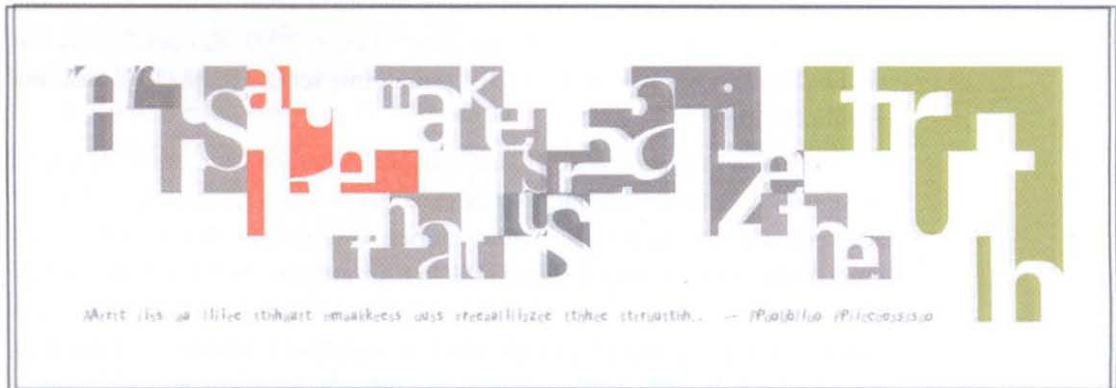
"Bir kültürün içinden ya da dışından bir teknoloji başlatılır ve bu teknoloji duyularımızdan birine ya da diğerine yeni bir vurgu ya da üstünlük verirse, bütün duyularımız arasındaki oran değişir. Artık ne eskiden hissettiğimizin aynını hissederiz ne de gözlerimiz ve kulaklarımız ve öteki duyularımız aynı kalır." (McLuhan,1995: 38)

"Alfabenin icadı tıpkı tekerleğin icadı gibi, uzayların karmaşık, organik bir etkileşiminin tek bir uzaya aktarımı ya da indirgenmesiydi. Fonetik alfabe, bütün duyuların aynı anda kullanımını, yani sözlü konuşmayı, yalnızca görsel bir koda indirgedi." (McLuhan,1995: 67)

McLuhan'a göre "Gutenberg tipografisi dünyayı doldurdukça, insan sesi kısıldı, susturuldu. İnsanlar, tüketiciler olarak sessizce ve edilgince okumaya başladılar." (McLuhan,1995: 349)

20. yüzyılda, McLuhan'ın "Gutenberg Galaksisi" olarak adlandırdığı, yazı üs-

Şekil 12,
Tipografi çıkışı resim,
Melike Taşcıoğlu

tüne kurulan kitap uygarlığı yerini elektronik teknolojisine bırakırken, bu yeni teknoloji tıpkı matbaanın bulunuşunda olduğu gibi, dengeleri yeniden değiştiriyordu.

Sözlü ve hareketli-görüntülü medya işin içine girdiğinde, yazı ile zaptedilmiş, görsel dünyanın sessiz bir parçası olarak etkisini yitirmiş düşünce ve sözlerin, görmezlikten gelinme, gözardı edilme olasılıkları da yükseldi. Daha farklı ve etkili bir tipografye ihtiyaç vardı. Bu yeni düzende tipografiye ses vermek gerekiyor ve bu iş grafik tasarımcıya düşüyordu.

Söz seslenirken, küfür ya da nara olabilir, bir ezgi ya da ninniye dönüşebirdi. Söz slogan olur, miting alanında yüzlerce kişi tarafından aynı tempo ile haykırılır, çığlık olur kulakları tırmalayabilirdi. Özetle söz etki eder; ağız-lardan çıkan sözcükler, kulaklardan geçerek akıllara seslenir, gönüllere ulaşırdı. Tüm bu bağırır çağıran duygu yüklü sözcükler, tipografiye dönüştüğünde, yani sözel dünyadan çıkıp görsel dünyanın bir parçası olduklarında etkisini yitirir. Televizyondaki haber programı jeneriklerinden "Nerde bu devlet!" diye haykıran ses, bu satırlar içerisinde dönüşmüş olduğu üç kelimele haliyle ve diğer yazıların arasında ne kadar da cılızdır.

Artık, insanlığın belleği olan yazı, insan belleği üzerinde iletişimcilerin arzulanığı etkiyi yapmıyordu. 20. yüzyıl insanı, öylesine yoğun bir mesaj saldırısı altındaydı ki, kendisi için çok önemli olduğunu bilmedikçe okumayı tercih ediyordu. Tasarımcı yazıya ses vermeli ve sesini okuyucuya duyurabilmeliydi.

Tipografinin yüzyıllar öncesinden belirlenen kuralları, okunurluk ve okuturluk üzerine kuruluydu. Oluşan yeni şartların yarattığı yeni arayışlar içerisinde hem tipografinin 500 yıllık kuralları sorgulandı, hem yeni yaklaşımlar arandı. Tipografinin mevcut sınırlarının zorlandığı "deneysel tipografi" yaklaşımı içinde, alışılmış kurallar tek tek yıkıp kuralların ötesine geçmenin yolları araştırılırken, bazı noktalarda yazı ve resim yine buluştu.

Grafik tasarım içinde resimle yazıyı buluşturan uygulamalardan biri rebus'lardır. "Rebus, heceleri ya da sözcükleri ifade eden resimlerin yanyana sıralanarak oynandığı bir tür bulmacadır." (Becer, 1999: 82) Şekil-10'da Paul Rand tarafından IBM firması için hazırlanmış rebus formulu logo tasarımı görülmektedir.

20. yüzyılın son çeyreğinde, ilk sistemli yazı örnekleri olan resim yazılarda olduğu gibi, resimsel işaretlerin yan yana gelip yazıyı oluşturması, "LoCos" adı verilen deneysel bir çalışmada yeniden denenmiştir. Japon grafik tasarımcı Yukio Ota, deneysel piktografik bir dil geliştirebilmek için yıllar harcadı. Ota'nın geliştirdiği bu sistemde sözcükler, basit geometrik şekillerden oluşan 18 temel resimsel eleman üzerine kuruluydu. Cümleler oluşturmanın ve yeni kelimeler üretmenin mümkün olduğu bu piktografik dil, herke-

sin kolayca algılayıp anlayabileceği evrensel bir iletişim sistemi arayışından doğmuştur (Ota, 1973: 15-19).

20. yüzyıl başlarında adı konan grafik tasarım, birbirinden tamamen farklı iki iletişim sistemi olan resim ve yazıyı bünyesinde birleştiren en etkili görsel iletişim aracı olarak bugüne kadar gelmiştir. Grafik tasarım içinde yer alan resim, belli bir konuyu betimleyen ya da yorumlayan yapısıyla illüstrasyon adını almıştır. Bunun yanında bir sanat dalı olarak resim ve grafik tasarım içindeki resim, 20. yüzyıl boyunca etkileşim içerisinde olmuştur. Resmi etkileyen bütün sanat hareketleri, grafik tasarımda da etkili olmuştur. Başlangıçta grafik sanatlar içerisinde yer alan özgün baskiresim, yüzyılın son çeyreğinde, pür sanat içerisinde yerini almıştır. Dijital baskiresimde olduğu gibi, grafik tasarım içerisinde gelişen bazı teknikler, resimde de kullanılmıştır.

Grafik tasarımdan resme geçen unsurlardan biri de yazıdır. Yazının bazen tipografi bazen kaligrafi olarak resim içinde yer alması artık görmeye alıştığımız bir uygulamadır. Kısaca güzel yazı olarak adlandırabileceğimiz kaligrafi zaten her zaman sanata yakın olmuştur. Tipografi ve kaligrafinin, yazı olmalarının ötesine geçip, okunurluklarını tamamen yitirerek oluşturduğu resimler, nispeten daha yenidir. Bu resimler, harflerin belirlenmiş seslerini yitirip; leke, çizgi ya da soyut bir şekle dönüştüğü, yazının iletişim işlevini, başka seslerle başka bir boyutta sürdürdüğü bir alan olmuştur (Şekil-11,12). Tipografi, grafik tasarımı içindeki belirlenmiş sınırlarını zorlarken, hatta yazı olmanın ötesine geçip, resim sanatı içerisinde bir yer bulurken, tipografiyi içinde barındıran ve fiziksel yapısıyla bir grafik ürünü olan kitap da, kendine yeni tanımlar arıyordu.

"Bu yeni kitapta, kitap içindekini taşıdığı kadar kendisini de içine taşıtır. Bu yeni kitapta, kitap taşıdıklarından kurtulmuştur, yani bu fiziksel yapı içindekini taşımaktan kurtulmuştur, içinde taşıdıklarına mahkum değildir, onun esiri değildir. Bu kitap bağımsızlığına kavuşmuştur, içindekiler kitabın kendisi olmuştur, artık kitap yalnızca kendisini taşımaktadır." (Kitap Üzerine Anatomi Dersleri: Erkmen, 1993: 91)

Yüzyıllar boyu kitapların içinde hayat bulan yazı, nasıl kitap dışında da pür sanata yakın yerler arıyorsa, el yazmalarının hüküm sürdüğü dönemdeki kitap sanatları da yerini "sanat kitapları"na bırakıyor. Bülent Erkmen'in "yeni kitap" ya da "sanatçı kitabı" olarak isimlendirdiği bu yeni yaklaşıma "sanat kitabı" adını verenler de vardır.

"Bu kitaplarda kitap yapısı, kitap mekanı, yazı, resim, kağıt, dizgi, cilt, düzenleme gibi elemanlarla kurulur, birlikte inşa edilir.

Bu kitaplarda bakmak okumaktır, görmek okumaktır, elimize aldığımız kitabın üzerinde düşünmek okumaktır. Şimdi acaba böyle bir kitapta bir

yazar, yazıyı, yazma eylemi dışında da arar mı, kağıt yani boşluk, yani beyaz alan, cilt, resim de ayrıca bir yazı mıdır?. Bu bir yazarın yazmadan yazacağı, yazının kendisini kullanmadan yazabileceği bir kitap mıdır? Okunacak olanı yazıda ya da resimde aramak yerine kitabın kendisinde mi aramalıyız? Hepimizin ekleyebileceği, çoğaltabileceği bu soruların bizi 'yeni kitaba' götüreceğini, 'yeniden' kitaba götüreceğini düşünüyorum." (Kitap Üzerine Anatomi Dersleri: Erkmn, 1993: 97)

Resimle yazının tarih öncesinde başlayan birlikteliği, tarih boyunca kesintiye uğramadan devam etmiş, tarih yazılırken resim hep orada olmuştur. Resimsel işaretlerden doğan yazı, bugün teknolojinin bizi ulaştırdığı son noktada, yine resme dönüşmüştür. "Kitap, yerini başka formlara mı bırakıyor?" tartışmalarının yapıldığı günümüzde; yazının kil tabletler üzerinde başlayan serüvenini, dijital ortamda yazı karakterleri sürdürüyor. Bildik seslerinden sıyrılan harfler ise iletişimin başka bir boyutunda, sanat alanındaki yerlerini bundan sonra da koruyacak gibi görünüyor.

Kaynakça

- Becer, Emre. İletişim ve Grafik Tasarım, Dost Yayınları, Ankara, 1999.
- Asher Mustafa. Grafik Sanatlar Tarih ve Yorumlar, Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1983.
- Tansuğ, Sezer. Çağdaş Türk Sanatı, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1991.
- Stark, John. Development of (ASCII) Text Art,
http://www.geocities.com/joan_stark/textasciistory.txt
- Meggs, Philip B. Type and Image, Van Nostrand Reinhold, New York, 1989.
- Bektaş, Dilek. Çağdaş Grafik Tasarımın Gelişimi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992.
- McLuhan Marshall. Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Ota, Yukio. "LoCos: An Experimental Pictorial Language", Icographic: 6, 1973
- Salı Toplantılar 92-93. Kitap Üzerine Anatomi Dersleri:
Kalemşörlere ve Harfperestlere Dair, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.